

צבי וינברגר

טהרת איל המושק וטהרת משפחת האיילונים – הצעה לזיהוי הארנבת והשפן

התורה מפרטת שלוש חיות שמעלות גרה ואינן מפריסות פרסה: גמל, שפן, וארנבת. (ויקרא יא, ד-ו; דברים יב, ז)

רבים וטובים כבר תמחו כי החיות המצויות בארצנו והנקראות בימינו 'שפן' וארנבת' אינן מעלות גרה במונח המקובל בחיות ובבהמות הטהורות ובגמל. ההגדרה המקובלת היא כפי שפירש רשב"ם: "מעלה את מאכלה בגדרת לאחר אכילתה" (ויקרא יא, ג). על פי ההבנה מקובלת של מעלה גרה כתב רב שמשון בן רפאל הירש בפירושו על התורה: "רגילים לזהות את השפן והארנבת עם החיות הקרויות כן היום. אבל זיהוי זה לא ייתכן..." (ויקרא יא, ו) נציע כי השפן והארנבת של התורה הן חיות שנמצאות היום מחוץ לגבולות הארץ, ואינן החיות הקרויות בשמות אלה היום.

דעתנו היא כי ארנבת התורה היא איל המושק, ובשמה המדעי *moschiferus* ובשמה הנפוץ במרכז אסיה, ואת שפן התורה נוהה עם משפחת האיילונים, ובשמה המדעי *Tragulidae*, הנפוצה בדרום מזרח ודרום מרכז אסיה ומרכז ומערב אפריקה. לחיות אלה יש אצבעות רגליים מפותחות היטב ובסופן פרסה זעירה לכל אצבע. מבנה גוף איל המושק דומה לגופה של ארנבת גדולה. רגליו האחוריים של איל המושק ארוכות מרגליו הקדמיות ובמרוצתו מתקדם בקפיצות בדומה לארנבת המצויה. מסיבות אלה יש ליחס את איל המושק לארנבת המקראית. האיילונים של מזרח אסיה מסוג *Tragulus* זקוקים למחסה בסלעים מפני חיות טרף כפי שמתואר במזמור 'רכי נפשי' "...סלעים מחסה לשפנים" (תהלים קד, יח). וכן בספר משלי: "שפנים עם לא עצום, וישימו בסלע ביתם" (משלי ל, כו) מסיבה זו יש ליחס את השפן המקראי למשפחת האיילונים.

השמות 'שפן' וארנבת' לחיות המצויות בארץ הם שמות מושאלים אם כי קדומים. גם בהצעתנו יש קשיים: לחיות אלו יש שלדים שבלסתותיהן העליונות ניבים מיוחדים. אם חיות אלו חיו בארץ בעבר, מדוע לא נמצאו עד עתה שרידים שלהן. גם על פי דעתם של זואולוגים אין אקלים הארץ היום, ואף לפני שלושת אלפים שנה, מתאים לחיות אלה. אם השפן לא היה נמצא בארץ בתקופת המקרא- אז למה ישיר דוד שבה לה' ושלמה ימשיל במשלי אודות השפן, אם שומעי לקחם בארץ לא הכירו את השפן מקרוב. למרות הקשיים נבסס את הצעתנו המקיימת פסוקי התורה כפשוטם ודברי חז"ל במלואם.

קושי בזיהוי החיות הנקראות בתורה שפן וארנבת

התורה בפרשת שמיני מפרטת שלוש חיות שמעלות גרה ואינן מפריסות פרסה: "אך את זה לא תאכלו ממעלי הגרה וממפריסי הפרסה, את הגמל כי מעלה גרה הוא ופרסה איננו מפריס, טמא הוא לכם. ואת השפן כי מעלה גרה הוא ופרסה לא יפריס, טמא הוא לכם. ואת הארנבת כי מעלת גרה היא ופרסה לא הפריסה, טמאה היא לכם" (ויקרא יא, ד-ו).

רבים וטובים תמהו שהרי החיות המצויות בארצנו והנקראות בימינו 'שפן וארנבת' אינן מעלות גרה במובן המקובל בחיות ובבהמות הטהורות ובגמל. ההגדרה המקובלת היא כפי שפירש הרשב"ם: "מעלה את מאכלה בגרדת לאחר אכילתה" (ויקרא יא, ג). כך למשל כתב הרב שמשון בן רפאל הירש בפירושו על ויקרא: "רגילים לזהות את השפן והארנבת עם החיות הקרויות כן היום. אבל זיהוי זה לא ייתכן...".¹ על פי רש"ר הירש לחיה הנקראת בימינו 'שפן', ששמה המדעי *Procapra*, ולחיה הנקראת 'ארנבת', ששמה המדעי *Lepus*,² ניתנו שמות מושאלים כבר בתקופה קדומה והם אינם השמות המקראיים. הרב נתן סליפקין חקר וחיפש חיות ההולמות את השפן והארנבת של התורה לפי פירוש רשב"ם למונח "מעלה גרה". חיפש ולא מצא.³ כרי להתאים את השפן והארנבת של התורה לאלה הנקראים כן בארצנו הביא הרב סליפקין פירושים אחרים ל"מעלה גרה". נחזור לסברות אלה בסוף דברינו.

אם ה'שפן' וה'ארנבת' בארצנו אינם השפן והארנבת של התורה, נחפש חיות אלה מחוץ לגבולות הארץ. גם הרב סליפקין העלה אפשרות זו, חיפש ולא מצא.

התורה מתייחסת לכל חיות העולם ולא רק לאלה הנמצאים בארץ ישראל וסביבותיה.

במסכת חולין (מב ע"א) נאמר:

"תנא רבי ישמעאל זאת החיה אשר תאכלו" (ויקרא יא, ב) מלמד שתפס הקב"ה לכל מין ומין והראה לו למשה ואמר לו זאת אכול וזאת לא תאכל." מסתבר שהקב"ה הראה למשה את כל מיני חיות העולם ולא רק אלה שישראל יכירו בשהותם במדבר, בארץ ישראל או בגלילותיהם בארצות המזרח התיכון. עוד מובא שם (חולין נט ע"א):

1 רב שמשון בן רפאל הירש פירוש ספר ויקרא' תרגום ללשון הקדש מאת הרב מרדכי בן שמשון ברויאר הוצאת מוסד יצחק ברויאר ירושלים תשמ"א, ויקרא יא, ו עמוד קנט. המקור בגרמנית שנת תרכ"ז. בנספח למאמר נביא סקירה קצרה על תולדות ההכרה שאין הארנבת והשפן מעלי גרה כמובן המקובל. הצעדים הראשוניים בעבודת הקדש של המאמר הנוכחי החלו כאשר למדתי להנאתי ספרי זואולוגיה להכיר פלאי הבריאה בתחום החי. הקרה ה' הטוב לפני את משפחת האיילונים. מתמונות אצבעות האיילון הסקתי כי אין החיה טהורה. מכאן עד גילוי תופעה דומה באיל המשק הייתה הדרך קצרה. לאחר ששוכנעתי כי חיות אלו אינן טהורות ראיתי לנכון לייחס האיילונים לשפן ואיל המשק לארנבת.

2 מנחם דור לקסיקון דביד לזואולוגיה' דביר הוצאת לאור תל-אביב תשמ"ו. ערכים 'ארנבת' ו'שפן'.

3 N. Slifkin, *The Camel, the Hare and the Hyrax*, Targum Press/Feldheim, Southfield, Michigan, 2004 בפרק 6 נידון השפן ובפרק 7 הארנבת. בעמודים 202-205 העלה הרב סליפקין טיעון כי איל המושק טהור בניגוד לדעתנו. אחרי שעיין באיור 1 להלן הורה לי בהתכתבות אישית כי איל המושק איננו טהור אבל לא קיבל דעתנו כי איל המושק והאיילונים הם הארנבת והשפן של התורה. לקראת סוף המאמר הבאנו טיעוני מנגד.

“דתני רבי רבי ישמעאל את הגמל כי מעלה גרה הוא...” (ויקרא יא, ד) שליט הקב”ה עולמו, יודע שאין לך מעלה גרה וטמא אלא גמל. (רש”י מוסיף – “וחבריו האמורים בפרשה”) – לפיכך פרט לך הכתוב ‘הוא’. על מאמר זה של רבי רבי ישמעאל נתמה: הלא רבותינו – הראב”ד והכסף משנה והרמב”ן סברו שאיל המושק הוא חיה טמאה. לפי הידוע איל המושק מעלה גרה⁴ אם כן, איך אמרו רבי רבי ישמעאל שרק שלש החיות שנאמרו במקרא מעלי-גרה ואינם מפרסי פרסה? שאלה זו תסייע לנו לברר מי הם השפן והארנבת של התורה. הגמרא נותנת סימנים לבהמה כשרה לאכילה. “כל בהמה שאין לה שניים למעלה בידוע שמעלה גרה ומפרסת פרסה... גמל ניבי אית ליה” (חולין נט ע”א). ורש”י מפרש: “שתי שיניים, אחת מכאן ואחת מכאן...” וכך כתבו גם תוספות והוסיפו: “שניים גדולות שיש לו לפנים שהוא נושך בהם”. ברומה לשאר מעלי-הגרה לגמל אין שיניים קדמיות עליונות חותכות אבל ניבים (canine teeth) יש לו. למעלי הגרה הטהורות אין גם ניבים. ובהמשך הסוגיא הובא סימן נוסף: “רבי רוסא אומר כל שיש לו קרניים אי אתה צריך לחזור על טלפים” ורש”י מפרש “כי הקרניים סימן מובהק הוא לטהרה”. שלושת מאמרים אלו יכוונו אותנו בחיפושנו אחר השפן והארנבת של התורה.

סימני איל המושק והאיילונים

נעיין בטהרת איל המושק וטהרת משפחת האיילונים. לחיות אלה יש ניבים בלסת העליונה כמו הגמל (חולין נט ע”א), ואין להן קרניים. במשנה במסכת גרה (נא ע”ב) אנו לומדים “כל שיש לו קרניים יש לו טלפים...” ומבאר רש”י: “שאיין קרניים אלא לבהמה וחיה טהורה”. כל אחד מן

4 רמב”ם, הלכות כלי המקדש, פרק א הלכה ב. כתב הרמב”ם “המור הוא הרם הצרור בחיה הידוע בהורו שמתבשמים בה בני אדם בכל מקום”. ובאר הכסף משנה שם: “זה פשוט בפי העם לומר שמור הוא מוסק” על הלכה זו העיר הראב”ד: “אין דעתי מקבלת שיכנסו במעשה הקדש שום דם חיה בעולם – כל שכן דם חיה טמאה”. את המיהת הראב”ד תירץ הכסף משנה: “יש לומר שכיון שנשתנה מצורת דם ונעשה כעפר בעלמא והוא בושם מריח ריח טוב ביותר, למה יגרע”. הרב יוסף קאפח סובר כי לדעת רב סעדיה גאון והרמב”ם כי המוסק הוא חיה טהורה, אם כי לא כתבו כן במפורש עיין רבנו משה בן מימון משנת תורה – הגיה לקט ופירש יוסף בכה”ד דוד קאפח הוצאת מכון משנה הרמב”ם התשנ”א ברך י”ב דף קט”ז ספר עבודת הלקות כלי המקדש פרק א’ ג’ הערה ד. במאמר בגיליון ‘טהורת הכשרות’ תשס”ו 37, 38-42 כתב הרב דוד טהרני שרבים סוברים כרב קאפח. אמנם המחברים המצוטטים לא התייחסו למבנה המיוחד של אצבעות המושק כפי שנתאר בהמשך.

5 הרמב”ן – פרשת כי תשא שמות ל, כג וז”ל: “הסכימו המפרשים והרב רבי משה בכללם כי המור הוא הנקרא מוסק... כי הוא דם הנצרך בבטן החיה הרומה לצבי הידועה בארץ הודו... ואחרים אמרו – איך יכנס בקטורת ובשמן הקדש דם חיה טמאה, וגם זו אינה קושיא, כי הלחות ההוא הנאסף בה מרוב הדם יזיוב ממנה בחייה אין בו לא טמאה ולא מאוס”

6 Bernhard Grizmek, ed., *Grizmek's Animal Life Encyclopedia*, Van Nostrand-Reinhold, V.13, pp. 157-159. Illustration on page 209

7 D.E. Wilson & D.M. Reeder, eds., *Mammal Species of the World*, John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 2005; Peter Grubb: *Musk Deer*, p. 651

8 R.N. Nowak, *Walker's Mammals of the World*, John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1999, pp. 1089-1090, family *Moschidae*: Musk-Deer

הסימנים המשניים, העדר ניבים וקיום קרניים, מספיקים כסימני טהרה אבל אינם הכרחיים. העדר סימני הטהרה המשניים אינם מכריעים (אבל כווננו שיקולנו) בבירור טהרת איל המושק ומשפחת האיילונים.

נתייחס ראשונה לאיל המושק משום שהוא היה מוכר לדבותינו הראשונים כחיה טמאה. הזואולוגים נחלקו אם להתייחס לאיל המושק כתת-משפחה – *Mochinae*, של משפחת האיילים – *Cervidae*, או להתייחס אליו כמשפחה נפרדת⁷ – *Mochidae*, שכן קיים סוג אחר של איל המושק: *Moschus moschiferus* היות שלפי דעתנו איל מושק איננו חיה טהורה מן הראוי שתהיה לה משפחה נפרדת ולא כתת-משפחה של האיילים הטהורים. איל המושק נפוץ במרכז אסיה, מסין ועד הרי ההימליה. אורך איל המושק נע בין שמונים סנטימטר למטר וגובהם מחמישים עד שמונים סנטימטר. משקלו משבעה עד שבעה עשר קילוגרם.⁸ פרט להעדר קרניים, לאיל המושק מאפיין נוסף בולט המכדיל בינם לבין שאר האיילים. לאיל המושק יש כיס מרה ולאילים – אין.⁹ די בהבדל זה כדי לציין את איל המושק בנפרד משאר האיילים.

ברומה למעליהגדה הטהורים לאיל המושק אין שיניים חותכות עליונות, אבל כן יש לו ניבים כפי שמצוי בגמל. אורך מס' 1 מציג את איל המושק. באיור אנו מבחינים בניבי המושק ובאצבעות רגליו המחולקות ומכוסות פרווה ורק בסופן פרסות זעירות דמויי ציפורניים. כל ארבע האצבעות של המושק גמישות בהשוואה לשאר מפריסי-הפרסה שפרסותיהם מוצקות. גמישות זו מאפשרת טיפוס על מדרונות תלולים¹⁰ ועל עצים. על פרסות כאלה כתב הרשב"ם (ויקרא יא, ג ד"ה מפרסת פרסה): "ציפורן אחד כעין מנעול ולא ציפורניים בכל אצבע ואצבע כארנבת ושפן". תיאור זה של פרסות הארנבת והשפן מתאים לפרסות בקצה אצבעותיו של איל המושק. בבטן הזכר ישנה בלוטה שניתן להפיק ממנה נוזל ריחני שנקרא בלשון חז"ל 'מושק'¹¹ ואצל

9 גם במשנה אנו לומדים "ויש שיש לו טלפים ואין לו קרניים". בדברנו התייחסנו לפירוש רש"י, ולו משפט הכנורה. תוספות במסכת חולין נט ע"א ד"ה 'אלו הן סימני חיה' לומדים שהמשנה במסכת נדה היא דעת התנא רבי דוסא, אבל חכמים יסברו שאפשר שלהיה טמאה יהיו קרניים. במאמרם של ארי זיבוטפסקי ודניאל זיבוטפסקי "קבל ניבי כמרבית תשורה" המעיין מח ב, 15-25 טבת תשס"ח. מסיקים המחברים כי האיל הארום טהור למדת שיש לו ניבים.

10 National Research Council, *Micro Livestock: Little Known Small Animals with a Promising Economic Future*. National Academy Press, 1991

א10. Chapter 26, *Musk Deer*, pp. 306-313

ב10. Chapter 28, *Mouse Deer*, pp. 291-297 ייעודו של ספר זה הוא ביותם של חיות בר וגידולם לצרכים תזונתיים. בספר תיאורים מקיפים למושק ולאילונים המשלימים ומרחיבים תיאורי החיות באנציקלופריות המקצועיות.

11 צילומי ש"ס וילגא ברכות מג ע"א "אמר רב חסדא – אמר ועירי – כל המוגמרות מכרכים עליהם בודא עצי בשמים, חוץ מן מושק- שמן חיה הוא..." "מין ולא מין". אמנם בש"ס צילום נוציה דף מד: הגידא 'מין' (הוצאת אור חכמה ירושלים תשס"א): גם על פי כתב יד מינכן שם החיה עצמה הוא מושק, (רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ 'דקדוקי סופרים' מסכת ברכות הוצאת אור חכמה ירושלים תשס"ב) וכן משמע מדברי הר"ף והראש בסוגיה כי מושק שם החיה. מקור שם החיה מהודית העתיקה – מושכקס שפירושו אשכים. (על פי *Grizmek's Animal Life Encyclopedia*). הקירבה בין המילים אשכים בעברית מושכקס בהודית העתיקה מעניינת. המושק גם נזכר בתלמוד ירושלמי ברכות פרק ו הלכה ו בלשון רבים 'מוסכין'.

איל המושק – ארנבת על פי הצעתנו

המפרשים הראשונים מוסק. רבנו סעדיה גאון¹² הרמב"ם,¹³ והרד"ק¹⁴ סוברים כי המוסק הוא המור המקראי. הראב"ד חולק על הרמב"ם וסובר כי מקור המוסק מחיה טמאה ולכן הוא פסול לקטורת. הן הרמב"ן¹⁵ והן הכסף משנה¹⁶ מסכימים עם הראב"ד כי מקור המוסק מחיה טמאה ואף על פי כן לדעתם הוא כשר לקטורת. על פי הבנתנו איל המושק אסור כאכילה משום שאיננו מפריס פרסה. אצל דוברי אנגלית נקרא איל המושק *Musk Deer* – ואצל דוברי צרפתית *Chevrotain*

porte-musc. פירוש המלה *Chevrotain* בצרפתית הוא 'גרי עזים קטן'.

אמנם בתלמוד נקראת החיה 'מושק' (או מושך) בלבד¹⁷ בלי השם המשפחתי 'איל'. קריאה זו מתאימה לסברת הזואולוגים המתייחסים למושק כמשפחה עצמאית.¹⁸

נתייחס כעת למשפחת האיילונים שגם הם מעלי-גרה. ברומה לגמלים – לקיבתם שלושה מדורים בלבד, ומדור ההמסס מנוון. השם המדעי של משפחת האיילונים הוא *Tragulidae* ובה שלושה סוגים. לאחד: *Tragulus* יש שישה מינים בארצות דרום מזרח ודרום מרכז אסיה. מינים אלה הם הקטנים מביין מעלי-הגרה. משקל האיילון של דרום מזרח אסיה כשני קילוגרם בלבד, אורכו מ-40 עד 75 ס"מ וגובהו מ-20 עד 35 ס"מ. לסוג השני: *Moschiola* בדרום מזרח אסיה שלושה מינים. לסוג השלישי: *Hyemoschous* מין אחד, וכינויו: 'איילון המים', חי במרכז ומערב

12 שמות ל, כג' 'מר דוד' באר רב סעדיה גאון 'מסך נקי'. תרגום רבי יוסף קאפח חומש תורת חיים הוצאת מוסד הרב קוק. דברי רב סעדיה גאון מובאים גם בפירוש רבי אברהם אבן עזרא שמות ל, כג.

13 פירוש הרד"ק – תהלים מה, ט.

אפריקה. מין זה הוא הגדול במשפחת האיילונים, אורכו מתחת לתשעים ס"מ, גבהו כשלושים ס"מ, ומשקלו כעשרה קילוגרם. האיילונים חיים בקצה המזרח ובקצה המערב ביחס לארץ ישראל.¹⁴

לאיילונים חסרים שיני חיתוך בלסת העליונה, אבל ברומה לגמל ולאיל המושק יש להם ניבים בלסת העליונה. לרגליהם של האיילונים ארבע אצבעות מפותחות היטב ורק בסופן פרסות.¹⁵ באיור 2 נראה איילון *Tragulus* שמקורו בארץ מלאיה. בתמונה נבחין באצבעות הרגל השמאלית אחורית שהן מפותחות ביותר. בסוף האצבעות פרסות ועירות כציפורניים.

האיילון – שפן על פי הצעתנו

באנגלית נקראים האיילונים *Mouse-Deer* או *Chevrotain*. בהמשך נוהה את האיילונים עם השפן של התורה.

בסופי האצבעות של איל המושק ושל האיילונים יש אמנם פרסות, אבל הן מתאימות לפרסות של שפן וארנבת כפי שהגדירן הרשב"ם "ציפורניים בכל אצבע ואצבע כארנבת ושפן", ולכן בעצם הן לא מפריסות פרסה. מכאן שחיות אלה אינן טהורות למרות שמעלי-גרה הן. כעת נכלכל דברי התנא רבי רבי ישמעאל שהבאנו בראשית דברינו: "שליט הקב"ה עולמו, יודע שאין לך מעלה גרה וטמא אלא גמל (הוסיף רש"י: – "וחבריו האמורים בפרשה") – לפיכך פרט לך הכתוב 'הוא'".

אמנם גם איל המושק ומשפחת האיילונים טמאים אבל אין בכך לסתור את הקביעה של התנא, משום שאיל המושק הוא הארנבת המקראית והאיילון השפן המקראי כפי שניזכר בהמשך.

זיהוי איל המושק כארנבת והאיילונים כשפן

איל המושק רומה בצורתו לארנבת גדולה. כפי שניתן לראות באיור 1 רגליו האחוריות ארוכות מידיו הקדמיות. ברומה לארנבת מתקדם איל המושק במרוצתו בקפיצות.¹⁶ תיאור זה מתאים להסבר שנתן רש"י מדוע תרגמו השבעים לתלמי המלך "את הארנבת" ל"את צעירת רגלים, לפי שידיה קצרות וקטנות מרגליה" (מגילה ט, ע"ב). לכן לדעתנו יש לזהות הארנבת עם איל המושק. בנספח בסוף דברינו נבאר כי כבר קירמונו בזיהוי זה, לפני מאה וארבעים שנה, סגן מושל האי

Nowak, *Walker's Mammals*, pp. 1081-1084, family Tragulidae 14

יאווה שסבר כי היה שגידל בגן החיות הפרטי שלו היא הארנבת של התורה. לפי התיאור נראה כי הכוונה למושק.

במזמור 'ברכי נפשי' אנו קוראים "...סלעים מחסה לשפנים" (תהלים קד, יח). ובספר משלי "שפנים עם לא עצום, ושימו בסלע ביתם" (משלי ל, כו). לאיילונים מסוג: *Tragulus* דרוש מחסה תחת סלעים¹⁴ בשעות היום מפני ציד של חיות ועופות טרף, וזה כוונת המשורר בתהלים "סלעים מחסה לשפנים". בספר משלי יכנה שלמה המלך את השפנים "חכמים מחוכמים" (משלי ל, כד). בארץ מלאיה משמשות *Tragulus* גם כחיות מחמד ביתיות ונחשבות לחיות חכמות במיוחד¹⁴. מסיבות אלה אני סבור שיש לזהות את השפן עם משפחת האיילונים.

ערעורים על הזיהוי – מן המקרא לזיהוי שפן וממאמרי חז"ל לזיהוי הארנבת
בקטע לעיל הבאנו מקראות מן ספרי תהלים ומשלי שמתייחסים לשפנים. האם רוד ושלמה ידונו בחיה לא ידועה בארץ? עוד מצאנו בחז"ל שאכל נבוכדנצר ארנבת חיה (גדרים סה ע"א) האם גם כאן מדובר בחיה שלא נמצאת היום בסביבת הארץ – זאת אומרת בארץ ככל? נציע שתי אפשרויות להתיר הקושי. אפשרות אחת נעוצה בעובדה כי בימי קדם היו קשרי מסחר בין ישראל לארצות המזרח והמערב. על פי רבנו סעדיה גאון,¹² הרמב"ם,¹³ והרד"ק¹³ שימש המושק – המור – לקטורת במשכן ובמקדש. על מקור המושק כתב הרמב"ן: "החיה ... הירועה בארץ הודו".¹⁵ לא מן הנמנע שיימצא איל המשק בגני חיות בימי קדם ויאכל נבוכדנצר איל משק קטן חי. פרופ' יהודה פליקס סובר שחלק מיתר סממני הקטורת יובאו אף הם ממרחקים. הלבונה יובאה מהודו, קדה וקנמון בשם מסין, וקנה בשם מאפריקה המזרחית¹⁶ אלו ארצות שבהן שוכנים מיני איל המושק ומיני משפחת האיילונים. על ידי הקשרים המסחריים למדו רוד ושלמה על תכונות סוג *Tragulus* על אפשרות זו העיר הרב נתן סליפקין כי קשה לסבור שרוד ושלמה יאמרו תהילה ומשל לשומעי לקחם, העם היושב בציון, על שפן – האיילונים שלא הכירו רוד ושלמה מקרוב והעם לא ידע במה מדובר. לכן טען הרב סליפקין, שאמנם הוספתי לרשימת התורה שתי משפחות של חיות לא טהורות – אבל תעלומת השפן והארנבת של התורה לא פתרת. (התכתבות אישית בינינו באנגלית – תרגום שלי, צ"ו)

אפשרות נוספת הציע פרופ' נפתלי שוייצר, כי החיות, איל המושק – הארנבת, ואיילונים – שפן, היו נפוצים בארץ ונכחדו, כפי שנכחדו האריה והדוב שהיו נפוצים בארץ בימי התנ"ך. אודות אפשרות זו כתב לי פרופ' גיא בר-עוז ראש המעבדה לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה: "אין בידי שום עדות שאיל המושק או נציג ממשפחת האיילונים הסתוכבו אי פעם במחוזותינו. אני בטוח שאם היה פה היינו מזהים אותו על פי מאפייני שלד ייחודיים שיש רק להם (ניבים). גם תחום התפוצה וגם מאפייני שלד של המינים החיים היום מקשה עלי להניח כי בעבר היו נפוצים עד המזרח הקרוב."

15 יהודה פליקס, 'חיי והצומח בתורה' שנת שדמ"ת עמודים: 207, 211, 227, 230

קושי נוסף ותמורד אף יותר קיים בזיהוי איל המושק כארנבת. הלא רבותינו הכירו את המושק¹⁶ וכיצד לא ייחסו אותו לארנבת? נראה לי כי בימי חז"ל כבר נאבד זיהוי חית הארנבת, אם מפני שלא היה קשר עם ארצות המזרח, אם מפני שנכחד מן הארץ. אם אשאל כיצד אציע זיהוי שלא ידעו חז"ל? בלית ברירה אשיב תשובת רבנו הקדוש לאחיו ובית אביו כאשר התיר איסור שביעית בבית שאן — "מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו" (חולין ז ע"א). גם אם יהיו שיגידו שהיישובים הנ"ל רחוקים הם, כפי שהעירו הרב סליפקין ופרופ' בר-עוז, אבל טוב הוא יישוב רחוק המקיים פסוקי התורה כפשוטם ודברי חז"ל במלואם, מלתהות על אמת התורה.

ואין ספק כי החיות הנקראות היום שפן וארנבת התקבלו בהשאלה משמות החיות בתורה.

הצעות לזיהוי הארנבת והשפן המקראיים עם החיות הנקראות כן בימינו

למען השלמות אביא דעות אחרות לפתרון התעלומה של השפן והארנבת שאינם מעלי-גרה על פי המבואר ברשב"ם. פרופ' יהודה פליקס מציע: "השפן נמנה בתורה עם מעלי-הגרה כנראה בגלל מערכת העיכול שלו, שהבליטות שבמעיי הגס מזכירות את הקיבות של מעלה-הגרה"¹⁶ על הארנבת כתב: "הכוונה לאחד ממיני ארנבות הבר המצויות בארץ. הארנבת חוזרת ולועסת את המזון שהיא מקיאה."¹⁷ הלואי כדבריו, כי אז היינו פותרים בצורה קלה את התמיהה על ארנבת התורה, אבל לא הורו לו שאר המחברים הדנים בתמיהה. הרב דוד צבי הופמן הציע: "והנה, אילו היו צורקים אותם חוקרי הטבע שאומרים שהארנבת אינה מעלה-גרה אלא מניעה רק תנועות בפה שדומות לתנועות של מעלה גרה, היינו נאלצים להניח שהתורה מכנה את התנועות האלו 'מעלה-גרה', משום שבקביעת הסימנים העיקר אצלה התופעה החיצונית"¹⁸. דומה לערות בשם החוקרים שהביא הרב דוד צבי הופמן בעניין הארנבת, הביא הרב סליפקין ערויות כי השפן המצוי עושה תנועות לעיסה שלא בשעת אכילה.³ על יישוב זה שאל הרב אמיתי בן דוד, "אבל יישוב זה צריך עיון גדול, כי בפסוק משמע שמעלה-גרה ממש כמו הגמל שנשנה עמהם"¹⁹. בעניין הארנבת הציע הרב אמיתי בן דוד¹⁹ שהתופעה שהארנבת חוזרת לאכול חלק מהפרשת צואתה (*cecotrophy*) תִּחְשַׁב כהעלאת גרה. סברה זו העלה גם הרב סליפקין! אבל אין זו ההבנה המקובלת כפי שכתב הרשב"ם והיא אינה מתאימה לשפן המצוי.

16 שם, עמוד 87.

17 שם, עמוד 23.

18 רבי דוד צבי הופמן — פירוש לספר ויקרא — ברלין תרס"ה. תרגום ללשון הקדש מאת צבי הר שפר ואהרן ליברמן הוצאת מוסד הרב קוק תשל"ו, עמוד רכה.

19 הרב אמיתי בן דוד, 'שיחת חולין' מדרש ביכורי יוסף תשנ"ה עמוד חי.

נספח: ראיות היסטוריות מן המקורות להבנה שהשפן והארנבת המצויים אינם מעלי גרה ובנו סעדיה גאון בפירושו על תורה כתב "שפן אלזבד – ואין לו טלפים" את דברי רב סעדיה באר רבי יוסף קאפח, "בעל חי קטן מעלה גרה ממשפחת המכרסמים, בעל שיער אפרפר, רגיש מאוד לקור וחום. ויש מין אחר הדומה לו שאינו מעלה גרה ונוהג לנענע לחיו התחתון, ונראה כאילו הוא מעלה גרה. ורבים תועים לדבר סרה על תורתנו הקדושה, ואלה לא ידעו ולא יבינו כחשכה יהלכו".²⁰ על פי פירושו של הרב קאפח לדברי רבי סעדיה גאון, החיה הנקראת שפן, *Procapra capensis*, המצויה בארץ היום, אינה השפן המקראי. פירוש רב סעדיה גאון לתורה נכתב לפני כאלף ומאה שנה.

נעבור כברת זמן לשנת תר"ל (1870) לנוסע רבי יעקב אבן ספיר, שד"ר מישראל. כשהותו באיי יאווה בדרום מזרח אסיה ביקר רבי יעקב בביתו של סגן המושל. על ביקורו כתב: "אף הוא, סגן המושל, הראה לי בגן ביתו הרבה מיני חיות ועופות שאינם באירופי, והיה אחת גדולה כחמור והיא מעלה גרה ולא מפריס פרסה, וגם היא צעירת רגלים שידיה קצרות הרבה מרגליה, ואמר לי שעל דעתו היא הארנבת שבתורה ולא כמורגל כפי המתרגמים שהיא 'די האזע' בלשון אשכנז, כי 'האזע' איננו מעלה גרה".²¹ אני מבין מתיאור זה כי מדובר באיל המושק אשר גבהו כחמור קטן. לפי הבנתי, יוצא שהקדימני סגן המושל איי יאווה ב-140 שנה בייחוס הארנבת לאיל המושק.

בפתח דברינו התייחסנו לפירושו בפרשת שמיני של רב שמשון רפאל הירש על החומש בשנת תרכ"ז (1867): "רגילים לזהות את השפן והארנבת עם החיות הקרויות כן היום. אבל זיהוי זה לא ייתכן,..."²² בזמן רש"ר הירש כבר היה מקובל אצל הזואולוגים כי החיות הקרויות שפן וארנבת אינן מעלי גרה.

גם הרב דוד צבי הופמן התייחס לתמיהה זו כפי שכתבנו לעיל בפרק הקודם. הרב דוד צבי הופמן הציע בשם החוקרים כי תנועת פי הארנבת נדמית כמעלה גרה, והתורה מתייחסת לסימנים חיצוניים.²³ כדברי רב דוד צבי הופמן כתב רב א.ש. הרטום בפירושו לספר ויקרא בשנת תרפ"ח (1928).²² רבי שמשון רפאל הירש ורבי דוד צבי הופמן אמנם הקרימו בפירושיהם את פירוש רב א.ש. הרטום – אבל פירושיהם נכתבו בגרמנית לעומת פירוש הרב הרטום שהגיע לקורא בשפת עבר לפני שתורגמו פירושי הרב הירש והרב הופמן לעברית.

20 פירוש רב סעדיה גאון ויקרא יא, ה. חומש תורת חיים הרצאת מוסר הרב קוק, תרגם והעיר רב יוסף קאפח.

21 יעקב ספיר, אבן ספיר ספר שני מגנצא תרל"ד דף קכה. אמנם הרב ספיר לא הסכים לדעת סגן המושל וכתב שם: "אבל אנוכי בדקתי 'די האזע' והיא באמת מעלה גרה." נראה לי כי בבדיקותיו התייחס לתנועת הפה כפי שהציע רבי דוד צבי הופמן.

22 ספר ויקרא, מבואר על ידי א.ש. הרטום חל אביב 1928. עמוד 34.

נספח: מקורות האיורים

איור איל המושק באריכות *Brent Huffman/Ultimate Ungulate Images*

איור האיילון מאתר האינטרנט,²³ מאושר לצרכים אקדמיים. תמונות ברורות של רגלי איל המושק ושל האיילון המסתיימות באצבעות שבסופן פרטות ועידות נמצאות באתר נוסף.^{24,25}

- 23 <http://www.northrup.org/photos/mouse-deer/> הצילום נעשה בגן החיות המרכזי של העיר ניו יורק ארה"ב. מקור לאיור 2
- 24 <http://www.ultimateungulate.com/cetartiodactyla/Moschidae> באתר. תמונה ברורה של יד איל המושק. רוב אורך האצבעות מכוסות עור. פרטות הדומות לציפורניים בסוף האצבעות.
- 25 <http://www.ultimateungulate.com/cetartiodactyla/Tragulidae> באתר תמונה ברורה של יד האיילון. רוב אורך האצבעות מכוסות עור פרטות הדומות לציפורניים בסוף האצבעות.